

Dobrochna Kałwa, Historia mówiona w krajach postkomunistycznych. Rekonesans

Abstract:

The article presents an overview of history and state of art of oral history in post-communist countries in the last 30 years, with special attention to factors hindering the development of the sub-discipline still occurring on the margins of national historiographies in this region of Europe. It presents the fields of interest, and the ways of use the oral history methodology both in historiography and public activity in terms of reconstruction of memory during transition. The analysis concerns the issues resulting in specific ways of use and production of oral history in post-communist societies, among other the phenomenon of revolution of public memory after 1989, and the historiographical debate on uses and misuses of oral testimonies in research of contemporary history.

Historia mówiona (oral history) w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, jakkolwiek podąża drogą badań prowadzonych w krajach zachodnich i wpisuje się dziś w ich ramy, pod wieloma względami różni się od światowej (głównie zachodniej) oral history. Sytuacja ta w dużym stopniu wynika z odmiennego momentu rozwoju, a także – jak sądzę, jest to kwestia kluczowa – stanowi skutek wieloletniej izolacji oraz pozostawania poza zasięgiem debat i przełomów teoretycznych, kształtujących oblicze ponowoczesnej humanistyki. Zwrot postmodernistyczny odcisnął piętno na badaniach oral history, które pozostają w opozycji do pozytywistycznego i modernistycznego projektu wielkiej narracji historycznej. W krajach postkomunistycznych tymczasem oralisci (oral historians) albo znajdują się poza głównymi nurtami rodzimej historiografii z racji hybrydycznej natury dyscypliny, z jej rozprasaniem dyskursów i multiplikacją obrazów czy raczej głosów przeszłości, albo też – i jest to charakterystyczna cecha regionu – starają się nadać relacjom ustnym status identyczny z typograficznymi źródłami poprzez stosowanie wobec nich tych samych reguł badawczych, pozostając jednak na marginesie światowych badań oral history.

Prezentacja dorobku oral history w Europie Środkowo-Wschodniej byłaby niepełna, gdyby ograniczała się jedynie do działalności badawczo-archiwalnej, historii instytucjonalizacji oraz włączania metodologii do głównego nurtu historiografii. Istotny i równoległy obszar obecności oralistów stanowi działalność obywatelska i edukacyjna, który to aspekt jest immanentnym elementem dyscypliny w wymiarze globalnym. Jak słusznie zauważa Michał Kierzkowski, warunkiem koniecznym historii mówionej jest opuszczenie murów Akademii, „wyjście do ludzi”, którzy dzielą się z badaczem własnym doświadczeniem i własną interpretacją przeszłości (Kierzkowski, 2008, 36). Dialog profesjonalnego badacza ze świadkami historii uświadamia, jak wiele znaczeń i funkcji może ona posiadać – przeżywana, opowiadana i reprodukowana w dialogu międzygeneracyjnym. Jest ona (czy potencjalnie stać się może) działalnością edukacyjną i obywatelską, ponieważ pozwala na budowanie tożsamości grupowej, rozwiązywanie konfliktów, aktywizację społeczną, by wymienić kilka z możliwości. Nurt obywatelsko-edukacyjny w krajach komunistycznych odegrał szczególnie ważną rolę w powstaniu późniejszych badań historii mówionej, a przede wszystkim w kształtowaniu – opozycyjnej wobec oficjalnej historiografii – wizji dziejów najnowszych oraz w budowaniu postkomunistycznej pamięci zbiorowej.

Od początku swego istnienia obywatelska historia mówiona miała charakter działalności opozycyjnej i antysystemowej, posiadającej – by przywołać Bachtina – moc destabilizacji oficjalnej historii i utartych sposobów myślenia o przeszłości (Neufeld, 2008, 24). W warunkach podporządkowania dyskursu pamięci i historii wymogom politycznym oraz braku dostępu do archiwalnych dokumentów, relacje świadków historii i zachowane w pamięci rodzinnej wspomnienia pełniły rolę jedyne źródła wiedzy o wydarzeniach historycznych, które w oficjalnej wersji historii były albo nieobecne, albo wypaczone. Oralność nie była bez znaczenia, ponieważ dialogiczny z natury przekaz ustny nie poddawał się wpływowi oficjalnego języka i schematów interpretacyjnych wywierających wpływ na prywatne czy opozycyjne piśmiectwo historyczne (Haukanes, 2004). Przekaz ten w praktyce czerpał z tradycyjnych form międzypokoleniowej transmisji pamięci rodzinnej, która pełniła ważną rolę przekątnika odmiennej od oficjalnej wersji historii (Schendler, 2001, 74).

Szczególne role przypadała pamięci o wydarzeniach traumatycznych, takich jak Wielki Głód na Ukrainie, okupacja sowiecka w Polsce, rewolucja 1956 r. na Węgrzech lub 1968 r. w Czechosłowacji. Rozdźwięk między doświadczeniem osobistym a oficjalnym przekazem o wydarzeniach niedawnej przeszłości uświadamiał potrzebę zbierania i zachowania dla potomności relacji naocznych świadków, dokumentujących inną wersję historii. Stał się także katalizatorem dysydenckich inicjatyw historii mówionej – swoistej formy działalności politycznej, której celem było przeciwdziałanie państwowej kontroli nad historią (Thomson, 1998, 590). W efekcie historia mówiona w tym regionie była w swoich początkach historią polityczną, ponieważ postulat oddania głosu grupom wykluczonym – jeden z fundamentów historii mówionej – oznaczał, inaczej niż w krajach zachodnich demokracji, oddanie głosu przedstawicielom elit politycznych, intelektualnych i kulturalnych, represjonowanych, zmarginalizowanych lub wykluczonych z dominującego dyskursu.

Spektakularnym przykładem tego procesu kształtowania się środkowoeuropejskiej historii mówionej jest historia powstania archiwum oral history na Węgrzech. W początkach lat 80. András B. Hegedűs i Gyula Kozák zainicjowali spotkanie „przy okrągłym stole” uczestników rewolucji 1956. Ich opowieści stanowiły wówczas jedyne źródło wiedzy alternatywnej w stosunku do kádarskiej wersji dramatycznych wydarzeń sprzed ćwierćwiecza. Nagrania z tych spotkań i ponad tysiącstronicowy zbiór transkrypcji, przechowywane w prywatnym mieszkaniu, stały się zaczątkiem archiwum, początkowo nielegalnego, które dzięki finansowemu i instytucjonalnemu wsparciu Fundacji Sorosa przekształciło się w 1985 roku w oficjalną instytucję (Kanyo, 2004, 120). Tematyka archiwum koncentrowała się na wydarzeniach politycznych, a relacje naocznych świadków – aktywnych uczestników rewolucji – pełniły rolę

głównego źródła informacji w sytuacji, gdy dostęp do dokumentów państwowych był ściśle kontrolowany, o ile w ogóle możliwy. W konsekwencji wśród rozmówców dominowali prominentni aktorzy wydarzeń 1956 r., dysydenci, byli więźniowie i ofiary systemu, których relacje koncentrowały się na wątkach związanych z historią polityczną. Podobny cel upamiętniania ofiar komunizmu miały projekty działające od 1988 r. rosyjskiego stowarzyszenia Memoriał (Adler, 1993). Zbiory archiwalne – nie tylko relacje świadków historii, ale także osobiste pamiątki i dokumenty – znajdują się obecnie w Centrum Historii Mówionej i Biografii, kierowanym przez Irinę Scherbakową – badaczkę, która jeszcze w latach 70. zaczęła przeprowadzać wywiady z byłymi więźniami gułagu. Jej praca, zważywszy na kontekst czasu i miejsca, miała ogromne znaczenie nie tylko ze względu na walory naukowe (unikalne archiwum pamięci) czy polityczne (tworzenie historii rewizjonistycznej). Posiadała ona także wymiar terapeutyczny, który trzeba uznać za niesłychanie doniosły. Dla wielu byłych więźniów rozmowy z Scherbakową stanowiły pierwszą okazję do podzielenia się wspomnieniami wykluczonymi z pamięci społecznej i pamięci własnej. W tym znaczeniu oral history była narzędziem pozwalającym świadkom zmierzyć się z traumą i własnym strachem przed opowiadaniem (Thomson, 1998, 591).

Chociaż w dysydenckich projektach historii mówionej dominowała tematyka związana z historią polityczną, represyjnością systemu i działalnością dysydentów, z czasem oral history objęła również historię społeczną i kulturową. W konsekwencji rozszerzenia tematycznego zmieniła się zarówno metodologia prowadzenia wywiadów, jak i krąg rozmówców – wśród świadków historii pojawiły się osoby spoza grupy prominentnych działaczy politycznych i przedstawicieli elit krajów. Sam wywiad w takich wypadkach przybierał kształt wielogodzinnych i wielowątkowych ustnych autobiografii, life-stories (Kőrösi, Molnár, 2003, 3). Przykładem opisanych zmian może być węgierski projekt „W drugiej linii historii” (1987-1989), w ramach którego zgromadzono ponad 500 relacji przedstawicieli elit politycznych, gospodarczych, społecznych i kulturalnych, a także wywiadów z byłymi więźniami, emigrantami, ofiarami systemu. Historycy działający poza strukturami akademickimi skorzystali w tym wypadku z metod socjologicznych, dzięki czemu zebrany materiał dostarcza nie tylko informacji faktograficznych, ale także tych dotyczących mentalności i codzienności, strategii życiowych i motywów działania, zmian w sferze kulturowej i aksjologicznej. Podobny zwrot ku wywiadowi biograficznemu miał miejsce w wypadku polskiego Ośrodka Karta, który od 1987 r. zaczął gromadzić relacje dotyczące głównie czasów II wojny światowej i dziejów antykomunistycznej opozycji. Obecnie tworzą one największy zbiór tego typu źródeł, na który składa się ok. 2,7 tys. nagrań audio i 70 video, zdeponowany w Archiwum Historii Mówionej istniejącym przy Domu Spotkań z Historią w Warszawie.

Wraz z upadkiem systemu komunistycznego rozpoczął się gwałtowny proces odzyskiwania pamięci, swoistego „wymyślenia tradycji” (invention of tradition) i tworzenia w oparciu o nią nowej tożsamości postkomunistycznych społeczeństw środkowoeuropejskich (Lass, 1994, 90). Przydatność relacji świadków historii dla badania funkcjonowania systemu komunistycznego i pamięci zbiorowej dostrzegły m.in. instytucje zajmujące się upamiętnianiem ofiar zbrodni komunistycznych. Kolekcje historii mówionej (nagrań audio i video) powstają m.in. w czeskim Instytucie Badań nad Systemem Totalitarnym, słowackim Instytucie Pamięci Narodowej, w rumuńskim Muzeum Ofiar Komunizmu i Opozycji i Narodowym Instytucie Badań nad Totalitaryzmem czy polskim Instytucie Pamięci Narodowej. Początek lat 90. przynosi rozkwit obywatelskiej oral history, której celem było tworzenie nowej interpretacji przeszłości, ujawnianie tematów i obszarów wcześniej przemilczanych czy zakazanych. Ważną rolę w rewolucji porządku pamięci pełniły projekty historii mówionej poświęcone dysydentom i ich wkładowi w upadek systemu komunistycznego. Co ciekawe, inicjatorami upamiętniania tych relacji nie byli historycy akademicy, którzy wówczas w niewielkim stopniu dostrzegali walory relacji ustnych jako źródła historycznego, ale dziennikarze, społecznicy i osoby zaangażowane przed 1989 r. w obywatelską historię mówioną. Tak było m.in. w przypadku międzynarodowego Projektu Ukraińskiej Oral History. Jego celem stanowiło przeprowadzenie wywiadów z osobami, które w różny sposób przyczyniły się do uzyskania niepodległości przez Ukrainę. W efekcie powstał 200-godzinny zbiór nagrań relacji ponad 70 przedstawicieli elit politycznych Ukrainy, Rosji, Litwy i Polski (Kravchuk et al. 1996). Podobnie transnarodowy charakter ma projekt „Pamięć Narodu”, którego celem jest stworzenie archiwum wspomnień świadków historii i zbudowanie wokół niego wspólnoty pamięci o komunizmie:

[Pamięć narodu] to obszerny zbiór wspomnień świadków gromadzony na obszarze całej Europy przez pojedyncze osoby, organizacje non-profit, instytucje publiczne i niepubliczne, szkoły oraz ośrodki edukacyjne, które chcą podzielić się własnymi zbiorami, porównywać, oceniać i wspólnie dyskutować na temat swoich nagrań, tekstów, zdjęć i dokumentów archiwalnych. Przechowujemy i udostępniamy zbiory wspomnień świadków, którzy wyrazili zgodę, aby ich świadectwo zostało wykorzystane do badania historii najnowszej i udostępnione publicznie (Paměť Národa).

Powstające w okresie komunistycznym opozycyjne archiwa historii mówionej po 1989 r. stały się zaczątkiem instytucji i inicjatyw obywatelskich, które w warunkach państwa demokratycznego pełniły ważną rolę w procesie budowania nowej pamięci zbiorowej oraz w praktyce edukacyjnej – upowszechnianiu wiedzy historycznej wśród nowych pokoleń. Historia mówiona okazała się narzędziem szczególnie atrakcyjnym w działalności społecznej na poziomie lokalnym, ponieważ stwarza pole do budowania międzypokoleniowych więzi, aktywizacji wspólnot pamięci czy wreszcie do historycznej edukacji i pedagogiki (Kubiszyn, 2003; Kotowski, Piórkowski et al., 2007; Ther, Królik, Henke, 2006; Grupińska, Wawrzyniak, 2008, Dausien, Kałwa, Musioł, Schröder, 2006). W przeciwieństwie do pracy z innymi typami źródeł historycznych, rozmowa ze świadkiem historii jest stosunkowo najłatwiej uzyskiwanym źródłem wiedzy o przeszłości i z pewnością bardziej dostępnym niż dokumenty archiwalne. Ponadto o tyle istotnym, że odnoszącym się do znanej, oswojonej przestrzeni kulturowej. Przewaga historii mówionej

nad badaniami archiwalnymi – z punktu widzenia celów edukacyjnych – wynika również z faktu, że dialogiczny charakter wywiadu oferuje bezpośrednie spotkanie ze świadkiem historii.

Historia mówiona jest również formą aktywności, po którą chętnie sięgnęły ruchy społeczne działające na rzecz równouprawnienia grup wykluczonych i dyskryminowanych. Nie sposób tu przedstawić choćby w skrócie wszystkich projektów stowarzyszeń i organizacji pozarządowych, które zajmowały się historią mówioną, jak i form ich wykorzystania. Jako przykład chciałabym przywołać inicjatywę organizacji feministycznych, dla których projekty historii mówionej były formą odzyskiwania pamięci kobiet, sposobem budowania i kształtowania tożsamości feministycznej, działaniem na rzecz aktywizacji obywatelskiej kobiet. W tym wypadku istotny czynnik rozwoju stanowiły związki historii kobiet i historii mówionej, które łączył postulat historii „od dołu”, idea oddawania głosu grupom wykluczonym i zmarginalizowanym, jak również dostrzeganie politycznego wymiaru badań historycznych (Personal Narrative Group, 1989; Gluck, Patai 1991; Leydesdorff, Passerini, Thompson, 1996; Armitage, Hart, Weathermon, 2002). W 1996 r. międzynarodowa grupa badaczek i działaczek feministycznych zainicjowała projekt „Women’s Memory”, w ramach którego przeprowadzane są wywiady autobiograficzne z kobietami pokoleń urodzonych w latach 1920-1960. Owoce projektu obejmują publikacje źródłowe, filmy dokumentalne, oraz, rzecz jasna, archiwum wywiadów (Frýdlová 2006).

Obywatelska historia mówiona, zarówno w jej dysydenckim okresie, jak i w czasach transformacji, pełniła i dalej pełni ważną rolę w procesie budowania oraz odzyskiwania pamięci zbiorowej – przede wszystkim lokalnej i środowiskowej, ale także narodowej. Liczne projekty i rosnące dzięki nim zbiory historii mówionej, będące dźwiękowym dziedzictwem pamięci, miały jeszcze jeden skutek – stworzyły grunt pod powstanie i rozwój akademickiej historii mówionej. Jej prapoczątki sięgają lat 20. XX wieku, kiedy to badacze społeczni – przede wszystkim socjologowie – zwrócili uwagę na potencjał badawczy relacji uczestników i naocznych świadków wydarzeń. Wtedy właśnie powstają kolekcje wspomnień, dzięki inicjatywom państwowym (Melnikova, 2006; Haukanes, 2004) czy instytucji działalności badawczej. Przypadkiem szczególnym są tu badania polskich socjologów, którzy w okresie międzywojennym zainicjowali konkursy pamiętnikarskie skierowane do chłopów i robotników, wskutek czego powstała unikatowa na skalę światową kultura pisarstwa pamiętnikarskiego (Thompson, 1982).

Badania oral history w ścisłym znaczeniu tego słowa, które w krajach zachodnich rozwinęły się na dużą skalę po II wojnie światowej, w krajach komunistycznych rozpoczęły się z dużym opóźnieniem. Najpierw przybrały postać refleksji metodologicznej i archiwalnej, a dopiero niedawno ich metoda zaczęła być wykorzystywana w badaniach historycznych. W polskiej historiografii temat ten podjęła Krystyna Kersten, która już w 1968 r. postulowała wykorzystanie w badaniach historycznych źródeł wywołanych. Rozumiała je przy tym znacznie szerzej, niż ma to miejsce w obrębie oral history, co w dużej mierze wynikało z socjologicznego ujęcia problematyki źródeł wywołanych i próby włączenia tego typu źródeł do badań w ramach modernistycznego paradygmatu historycznego (Kersten, 1968). Jej propozycje metodologiczne nie spotkały się jednak z większym zainteresowaniem ze strony historyków dziejów najnowszych. Ci ostatni, nawet jeśli dostrzegali nowe trendy w światowej historiografii, ograniczali się jedynie do ogólnej refleksji niepopartej dalszymi badaniami źródłowymi (Łepkowski, 1981).

Interesującym przykładem inspiracji płynącej spoza środowiska historycznego są podjęte w latach 70. próby wykorzystania i tworzenia materiałów etnograficznych w badaniach nad dziejami społecznymi, m.in. mieszkańców Syberii. Metodologia ustnej historii lat 70. i 80. obejmowała również kwestie istotne w ówczesnej zachodniej historii mówionej, a mianowicie problemy techniki przeprowadzania wywiadów, wiarygodności źródeł oraz obszaru badań, w których ustne relacje mogą być wykorzystywane. Wskutek izolacji od światowych badań Rosjanie zbudowali własny, oryginalny aparat pojęciowy, który jednak został zarzucony przez współczesnych badaczy, odwołujących się raczej do zachodniej myśli metodologicznej niż do rodzimych badań z lat 70. i 80 (Melnikova, 2006, 4-6). Przyczyn tego stanu rzeczy nie należy szukać wyłącznie w koniunkturalnej decyzji związanej z poszukiwaniem źródeł finansowania w zachodnich instytucjach. Równie istotna była rozbieżność historiozoficzna między wcześniejszą refleksją zamkniętą w ramach narodowego dyskursu historycznego, ograniczonego do klasycznych paradygmatów (pozytywistycznego i modernistycznego) a współczesnymi badaniami, w których punkt ciężkości przesuwają się z faktograficznej rekonstrukcji i wielkich narracji na historię grup zmarginalizowanych, interpretację doświadczenia, pamięci i upamiętnienia oraz mikrohistorie będące przedmiotem zainteresowania historyków po postmodernistycznym zwrocie.

Przed 1989 r. badania naukowe wykorzystujące metodologię oral history prowadzone były przede wszystkim przez zajmujących się społeczną historią totalitaryzmu historyków zachodnich. Starali się oni – mimo barier instytucjonalnych i kulturowych, które pojawiały się w trakcie badań terenowych – wykorzystać potencjał poznawczy relacji autobiograficznych obywateli krajów „demokracji ludowej”. I choć wówczas nie odegrali znaczącej roli w rozwoju badań rodzimych historyków, to jednak stworzyli pewne ramy metodologiczne oraz ustanowili cenny dla obecnych poczynań badawczych punkt odniesienia, dostarczający wiedzy o dynamice pamięci zbiorowej, o funkcjonowaniu przekazu pamięci poza oficjalnym obiegiem, wreszcie o czynnikach kształtujących międzykulturowy przekaz oralny oraz o granicach możliwości porozumienia.

Przybывая do krajów „za żelazną kurtyną” zachodni badacze napotykali trudności wynikające z samej istoty systemu komunistycznego. Przede wszystkim mieli ograniczony, czy raczej kontrolowany i ukierunkowany, dostęp do rozmówców, co utrudniało uzyskanie szerszego, zróżnicowanego spektrum doświadczeń. W Związku Sowieckim większość relacji zbieranych przez amerykańskich historyków była poddana kontroli przez władze partyjne czy związkowe (Siegelbaum, Walkowitz, 1995). Podobnie rzecz się miała z badaniami historyków zachodniemieckich

prowadzących wywiady w 1987 r. w miastach NRD. Wśród ich rozmówców aż 40 procent stanowili funkcjonariusze SED, czyli dwukrotnie więcej w porównaniu z ogółem społeczeństwa wschodnioniemieckiego, na co bez wątpienia wpływ miały wykorzystane przez badaczy drogi pozyskiwania rozmówców, a mianowicie poprzez zalegalizowane organizacje społeczne i struktury polityczne (Niethammer, Plato, Wierling, 1991).

Problemem, z którym stykali się zachodni historycy podczas badań w krajach komunistycznych, była nieufność i lęk potencjalnych rozmówców przed upublicznieniem wspomnień (Mason, 2005 58). Ta postawa okazała się zresztą trwalsza niż sam system komunistyczny i dalej wpływała na stosunek rozmówców do badaczy. Dowodzi tego przypadek Roberta Perksa, którego podejrzewano, iż jest pracownikiem KGB podszywającym się pod zachodniego historyka i podstępnie gromadzącym dowody niełojalności. Jedną z rozmówczyń przekonał dopiero sprzęt Perksa, ponieważ – jak stwierdziła – był zbyt nowoczesny i zaawansowany technologicznie jak na KGB (Perks, 1993, 52). Rozmówcy lękali się udostępnienia obciążającego materiału bliżej nieokreślonym, ale groźnym „władzom”. Obawa przed konsekwencjami, jakie może przynieść zbyt szczerość wobec zachodnich badaczy, w połączeniu z ich niezrozumieniem, czym jest życie w komunizmie, sprawiała, że rozmówcy kontrolowali treści wypowiedzi. Dokonywali autocenzury tak, by ich wspomnienia nie naruszały granic wyznaczanych przez obowiązującą wykładnię ideologiczną. Znakomitym przykładem tego zjawiska są badania Niethammera, który pytał obywateli NRD o ich wspomnienia związane z „17 czerwca”. Świadomie nie precyzował on, o jakie wydarzenie mu chodzi, sprawdzając tym samym mechanizm pamięci o rewolucji 1953 r., jak i stopień autocenzury rozmówców. Jak się okazało, żadna z osób należących do generacji świadków wydarzeń z 1953 roku nie miała problemu z identyfikacją tej daty, chociaż niewiele osób przyznawało się do uczestnictwa lub choćby roli biernego obserwatora. Co więcej, większość rozmówców starała się udokumentować swoją nieobecność w miejscach kluczowych wydarzeń politycznych, którą to postawę badacz nazwał „choreografią poinformowanego nie-uczestnictwa”. Wyjątek stanowili członkowie SED, którzy bez oporów opowiadali o rewolucji, tyle że ich wersja pokrywała się w pełni z oficjalną, partyjną wykładnią wydarzeń, co świadczy, że również oni kontrolowali treść wspomnień (Niethammer, 1992, 48-49).

Taka postawa rozmówców – nieufność wobec „obcych” badaczy i ideologiczna autocenzura wspomnień – rodziła szereg problemów związanych z interpretacją relacji. Nie chodzi tu o kwestię wiarygodności, która była przedmiotem debaty w początkowym okresie rozwoju zachodniej historii mówionej. W ramach dojrzewania tej ostatniej badacze odeszli od traktowania relacji jako źródła wiedzy o rzeczywistych wydarzeniach historycznych (faktach) na rzecz badania kultury pamięci, doświadczenia, indywidualnych i zbiorowych strategii budowania reprezentacji przeszłości oraz procesu nadawania jej znaczeń. Zwrot w badaniach przesunął punkt ciężkości na interpretację źródła jako tekstu kulturowego, co wymagało analizy strategii narracyjnych, systemu komunikacji i kulturowych wzorców pamiętania/wspominania. W kontekście badań zachodnich oralistów kulturowa bariera wynikająca z funkcjonowania badacza i rozmówcy w odmiennych systemach wartości, znaczeń i odniesień oznaczała w praktyce ograniczone możliwości interpretacji codziennych zachowań, strategii komunikacyjnych czy sfery aksjologicznej ukształtowanych w warunkach państwa komunistycznego. Zachodnie badania oral history prowadzone w krajach położonych po drugiej stronie „żelaznej kurtyny”, a także później w początkach lat 90., miały w sobie dużo z etnograficznej wyprawy do egzotycznych krajów, z charakterystycznym dla niej wyobcowaniem, poczuciem kulturowej obcości i – co stało się przedmiotem późniejszej krytyki – tendencją do interpretowania komunistycznej rzeczywistości i przeszłości w ramach własnego systemu wartości. Wszystko to wynikało z braku osobistego doświadczenia życia w komunizmie zachodniego oralisty, który:

„nie może zrozumieć, czym było życie w totalitarnym społeczeństwie i dlatego ma problemy z zadawaniem właściwych pytań. Bardzo rzadko ludzie odpowiadają na niektóre pytania, zwłaszcza te, zaczynające się od «dlaczego»; odpowiadają [wówczas] «Nie zadawałby pan takiego pytania, gdyby pan żył w Związku Sowieckim. Było tak, bo tak. Zdarzało się, bo się zdarzało. Nie zadawało się pytań». Cały zestaw wywiadów ma konotacje, których możemy się tylko domyślać (Perks, 1993, 52).

Nie tylko na etapie przeprowadzania wywiadów, ale także w późniejszej fazie analizy narracji, kiedy to kluczową rolę odgrywa interpretacja kulturowych znaczeń, sposobu definiowania pojęć, neologizmów oraz praktyk językowych, pojawiał się problem dialogu międzykulturowego (Andrews, 1995). Nawet wówczas, gdy badani i badacze posługiwali się tym samym językiem, wspólnota językowa okazywała się złudna, skoro pojęcia i wyrażenia stosowane w oficjalnej i prywatnej praktyce językowej miały inne znaczenia. Lutz Niethammer stwierdził wręcz, że pełne zrozumienie Innego, jakim w jego wypadku byli mieszkańcy NRD, w ogóle nie jest możliwe. Jest to skrajnie pesymistyczne stanowisko, którego konsekwencją mogłoby być zarzucenie wszelkich praktyk badawczych poza obszarem własnej kultury, ale uświadamia ono, jakie trudności wiążą się z badaniami społeczeństw, w których obowiązują odmiennie reguły myślenia i działania (Siegelbaum, 2001, 74). Świadomość odmienności jest szczególnie istotna tam, gdzie istnieje pozorne podobieństwo kulturowe. Może ono prowadzić do (często nieuświadomionego) nakładania przez badacza własnej siatki pojęciowo-aksjologicznej na badane grupy i jednostki, a tym samym do formy kulturowej kolonizacji (Andrews, 2005, 204). Badania oral history prowadzone przez zachodnich, „obcych” badaczy ujawniały także charakterystyczną dla ich rozmówców postawę poczucia wyższości wobec interlokutora, który, pytając „o rzeczy oczywiste”, umacniał ich przekonanie, że wiedza, czym było życie w komunizmie, jest niedostępna inaczej, jak tylko przez osobiste doświadczenie systemu (Plato, 1993, 41). W okresie transformacji postawa ta przybrała formę roszczenia sobie przez członków postkomunistycznych społeczeństw prawa do monopolu na oceny minionego systemu. Sądzą jednak, że w tym wypadku mamy do czynienia z mechanizmem obronnym wobec rewolucji porządku pamięci (Ten Dyke, 2002, Cooke, 2005).

Upadek komunizmu i początek dynamicznych zmian rzeczywistości społecznej stanowi ważną cezurę w dziejach środkowoeuropejskiej historii mówionej. Gwałtownie wzrastała liczba osób zainteresowanych tworzeniem archiwów świadectw o systemie komunistycznym i jego upadku (Mostovoi, 1999; Theiss, 1998). Osób włączających się w projekty „odzyskiwania” pamięci prywatnej/rodzinnej (Kurczewska, 2007; Skultans, 1998; Richardson, 2004; Bertaux, Thompson, 2005) oraz prowadzących badania nad społeczeństwami w kontekście unikalnego momentu transformacji (Plato, Meinicke, 1991; Shapiro, Shapiro, 2004; Leviatin, 1993; Kenney, 2005; Penn, 2003; Long, 2005; Dushku, 2000). Rozwój badań oral history nad społeczeństwami post-komunistycznymi bez wątpienia wiązał się z możliwością dotarcia do szerszych, niedostępnych we wcześniejszych warunkach grup społecznych oraz z powolnym zanikiem bariery autocenzury, jak również kontroli ze strony instytucji państwowych, o której była już mowa.

Co charakterystyczne, wśród zainteresowanych historią mówioną było niewielu historyków. Ci ostatni z dystansem i nieufnością odnosili się do źródeł tego typu, koncentrując się przede wszystkim na problemie niskiej wiarygodności ustnych relacji, wynikającej tak z ułomności pamięci, jak i subiektywizmu narratorów (Eisler, 2004; Lewandowska, 2004; Lewandowska, 2006). Wśród historyków, którzy decydowali się jednak sięgnąć po relacje ustne, większość kierowała swoje zainteresowanie przede wszystkim ku przedstawicielom elit politycznych i społecznych (Dąbek, 2006; Eisler, 2001; Kowal, 2001), traktując przy tym ich relacje przede wszystkim jako materiał uzupełniający w badaniach historii politycznej epoki komunistycznej. Szersze wykorzystanie źródeł mówionych dotyczyło wyłącznie sytuacji, gdy wywiady ze świadkami były jedynym dostępnym źródłem informacji o wydarzeniach historycznych. Sceptycyzm wobec relacji i daleko posunięta ostrożność w ich wykorzystaniu wynikały nie tyle z konserwatywności źródłoznawczego, co z problemu głębszej wagi, a mianowicie z faktu dominacji paradygmatu określonego przez Sorina Antohiego mianem paleo-pozytywistycznego. W praktyce badawczej oznacza on dążenie do wiernej rekonstrukcji rzeczywistości historycznej (Antohi, 2007, XIV). W tym kontekście nietrudno zrozumieć marginalizację historii mówionej, postrzeganej często jako zachodnia moda intelektualna, obca jakoby rodzimej tradycji historiograficznej. Jeden z problemów, z którym borykali się prekursorzy historii mówionej w krajach postkomunistycznych, dotyczył kwestii terminologii, którą należało przetłumaczyć na języki narodowe. Listę pojęć otwierała sama nazwa dyscypliny, której rodzime odpowiedniki nawiązują na różne sposoby do angielskiego terminu oral history. Dylemat tłumaczenia dotyczył uwzględnienia bądź aktu rozmowy (pol. historia mówiona, czes. mluvená historie, węg. elbeszélt történelem, chorw. usmena povijest), bądź medium przekazu (pol. historia ustna, ros. ustnaja istoria). Ostatecznie, na drodze uzusu, w niektórych krajach zrezygnowano z dosłownego tłumaczenia, pozostając bądź przy angielskim terminie (Węgry, Słowacja, Niemcy), bądź przy nazwach nawiązujących do oryginału (czes. orální historie).

Sceptycyzm wobec wartości źródeł, czy wręcz negacja historii mówionej, charakterystyczne dla tego nurtu, wpłynęły na kształt polemiki metodologicznej podjętej przez badaczy tworzących zręby historii mówionej w jej współczesnym kształcie badań kulturowych i antropologicznych. Spór o wiarygodność źródeł mówionych był w istocie sporem wokół fundamentalnego problemu legitymizacji badań znajdujących się poza paradygmatami klasycznej historiografii (Kurkowska-Budzan, 2009). Inaczej niż w krajach zachodnich, gdzie historia mówiona przeszła przez etap nieudanej legitymizacji badań i obrony wartości źródeł w duchu modernistycznym (Thompson, 1994), oraliści Europy Środkowo-Wschodniej w polemice z przedstawicielami nurtu pozytywistycznego posługiwali się argumentami wypracowanymi już po zwrocie postmodernistycznym, który przyniósł przede wszystkim rezygnację z naiwnego traktowania relacji ustnych jako źródła odzwierciedlającego rzeczywistość historyczną. Zamiast doszukiwać się w źródłach mówionych „obiektywizmu faktograficznego”, kwestionowali przede wszystkim tezę o obiektywizmie klasycznej historiografii i możliwości wiernego odzwierciedlenia rzeczywistości, postulując decentralizację i multiplikację historii (Vaněk, P. Mücke, H. Pelikánová, 2007, 20-21). Opowiadali się za rezygnacją z wielkiej narracji na rzecz kulturowej interpretacji ludzkiego doświadczenia (Körösi, Molnár, 2003, 8). Ta zmiana paradygmatyczna była prostym przyswojeniem zachodniej refleksji metodologicznej, ale wynikała również z osobistego doświadczenia, jakim jest rozmowa ze świadkiem historii. Doświadczenie takie rozsądza bowiem ramy dotychczasowego myślenia o źródle i badaniach historycznych. Deklaracja epistemologiczna oralistów, mająca swe korzenie w metodologii i codziennej praktyce badawczej, oznacza przesunięcie akcentów z dyskusji wokół wiarygodności i wartości poznawczej ustnych świadectw świadków historii:

Zważywszy na totalitarny charakter komunistycznego systemu politycznego (...) i jego wpływu na piśmarstwo historyczne, atrakcyjność historii mówionej bierze się przede wszystkim z jej zdolności do zachowania nieoficjalnej, niezinstytucjonalizowanej wiedzy, do ożywienia i ponownego ustanowienia głosów zmarginalizowanych i zapomnianych, do pisania historii „od dołu” (from below), z perspektywy „zwykłych ludzi”. Należy do ważnych narzędzi pozwalających na zrozumienie tradycji społecznych i kulturowych. Jakkolwiek żyjemy w ramach kultury słowa pisanego, zebrane ustne relacje „zwykłych ludzi” są ważnym źródłem w analizie historycznej z racji ich zróżnicowania i bezpośredniego dostępu do ludzkich działań i wyborów z przeszłości. Zachowane ustne historie (razem z pamiętnikami, autobiografiami i dziennikami) są wartościowym źródłem historycznym, które różnicuje i pozwala zbudować bardziej dokładny obraz niejednoznacznej i dalekiej przeszłości (Daskalova, 2004, 9).

Badacze historii mówionej definiują zatem źródła mówione jako tekst kulturowy, którego analiza i interpretacja dostarcza wiedzy na temat m.in. systemu wartości, praktyk i strategii życia codziennego, sposobów użytkowania przez jednostki przeszłości, wreszcie pamięci zbiorowej i indywidualnej. Zwrot kulturowy oznaczał zarówno rozszerzenie zakresu tematycznego, jak i rozbudowę warsztatu badawczego. Ten ostatni powinien pozwalać na wieloaspektową analizę źródeł jako kulturowych tekstów pamięci, których treść zależy od tak różnych czynników, jak: predyspozycje intelektualne i intencje rozmówcy (zarówno deklarowane, jak i ukryte), charakter komunikacji (metoda wywiadu, zakres ingerencji badacza), stopień współdzielenia przez uczestników wywiadu sfery

aksjologicznej, czy wreszcie publiczny dyskurs pamięci, by wymienić tylko niektóre. W konsekwencji badacze historii mówionej poruszają się w interdyscyplinarnej przestrzeni, szukając inspiracji w antropologii, socjologii, kulturoznawstwie czy psychologii. Przekraczają granice klasycznej historiografii, tworząc tym samym nową jakość w badaniach dziejów najnowszych.

Specyfika historii mówionej nie leży wyłącznie w pewnej spójności metodologicznej i fundamentalnym doświadczeniu rozmowy ze świadkiem historii (Kałwa, 2006), ale również w programowym rozproszeniu prowadzonych badań. Nie bez wpływu na rozwój i multiplikację badań ma także symbiotyczny związek akademickiej i obywatelskiej historii mówionej. Granice pomiędzy nimi są bowiem rozmyte i często jedynie symboliczne. Klasycznym przykładem takiej współpracy jest środowisko lubelskich oralistów. Rolę centralną odgrywa Teatr NN – Brama Grodzka, instytucja od lat gromadząca relacje i dokumenty upamiętniające m.in. nieistniejącą dziś dzielnicę żydowską Lublina oraz jej mieszkańców. Ośrodek ten współpracuje z Uniwersytetem im. Marii Curie-Skłodowskiej oraz Studium Historii Mówionej Radia Lublin. (Czajkowski, 2008). Regułą jest zatem zaangażowanie badaczy w projekty edukacyjne i obywatelskie oraz udział aktywistów w badaniach naukowych. Łączy ich również cel odrębny, a mianowicie tworzenie Archiwum relacji świadków historii, których wartość będzie rosła z upływem czasu i odchodzeniem kolejnych pokoleń. W efekcie historia mówiona to dziś szerokie i wielowymiarowe spektrum zarówno form działalności, jak i prowadzonych badań, które z racji specyfiki źródeł i praktyki badawczej wykraczają poza obszar historiografii głównego nurtu.

Bez wątpienia najważniejszym obecnie obszarem badawczym w tej części Europy jest historia komunizmu, czy – ujmując rzecz precyzyjniej – historia opozycji i represji, która stać się miała fundamentem nowej pamięci, a więc i nowej tożsamości zbiorowej w społeczeństwach komunistycznych. Badania z tego kręgu stanowiły swego rodzaju kontynuację działań opozycyjnych ośrodków archiwów historii mówionej, z tą różnicą, że zasięg postępowania badawczego został rozszerzony i bardziej usystematyzowany. Przykładem mogą być: czeskie projekty badaczy, skupionych później w Centrum Historii Oralnej w Pradze, poświęcone środowisku Karty 77, ruchowi studenckiemu i działalności dysydenckiej w okresie tzw. normalizacji (Otáhal, Sládek, 1990; Otáhal, Vaněk, 1999; Otáhal, Vaněk, 1998; Jechová, 2004; Vaněk, Urbášek, 2005; Vaněk, 2006), węgierskie badania historii rewolucji 1956 roku (Gábor, Szalai, 1994; Kőrösi, Molnár, 2003), czy niemieckie – dotyczące roli Stasi (Bauer, 2006; Andrews, 1998). Inny nurt, który podobnie jak historia opozycji stanowi odpowiedź na społeczną potrzebę odzyskiwania pamięci, stanowią badania okresu II wojny światowej (Bucur, 2009; Loskutova, 2006) oraz wprowadzania komunizmu (Nováková, 2006; Kaclečik, 2006; Jakubowska, 1999) w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Badania tego przedziału czasowego, włączając szczególnie istotny dla historiografii ukraińskiej temat Wielkiego Głodu, należą obecnie do priorytetowych z przyczyn biologicznych – wymierania pokolenia świadków. Przykładami projektów poświęconych wskazanemu okresowi są badania prowadzone w Sankt Petersburgu na temat życia w obłożonym Leningradzie czy międzynarodowy projekt dokumentujący doświadczenia więźniów obozu koncentracyjnego Mauthausen.

Tym, co odróżnia badania oparte na relacjach świadków na tle historiografii narodowych, jest sposób ujęcia i problematyzacja powyższych tematów. Wielu oralistów, w tym autorki monografii poświęconej dzieciom – ofiarom rewolucji 1956 r., podkreślają, że:

naszym celem nie jest poznanie rzeczywistości historycznej, nie mamy zamiaru jej rekonstruować (...). Naszym zamiarem było poznanie typu pamięci charakteryzujących jedną, specyficzną grupę społeczną, jej wiedzy o przeszłości, jej tożsamości i znaczących wydarzeniach z niedawnej przeszłości (Kőrösi, Molnár, 2003, 9).

To właśnie na tym obszarze eksploracji pamięci o komunizmie, a zwłaszcza jej (re)konstrukcji w warunkach traumatycznej zmiany, uwidacznia się interdyscyplinarny charakter historii mówionej. Jej badania w ostatnich latach zaczęły być wykorzystywane na szerszą skalę w studiach poświęconych pamięci publicznej (Obertreis, Stephan, 2009; Lass, 1994; Ten Dyke, 2002; Hamilton, Shopes, 2008), ponieważ analiza relacji świadka historii w kontekście współczesnego dyskursu pamięci poszerza pole interpretacji skomplikowanego zjawiska pamięci zbiorowej o komunizmie (Confino, Fritzsche, 2002; Cooke, 2005; Koczanowicz, 2008; Rév, 2005; Stan, 2006). Na marginesie badań nad historią przebudowy Bukaresztu, Maria Popa analizowała relacje osób zaangażowanych w realizację tego urbanistycznego projektu pod kątem społecznej funkcji pamięci o Ceausescu. Ponieważ przedstawiano go jako jedyne sprawcę rumuńskiego komunizmu, pytania o współuczestnictwo i odpowiedzialność innych osób przestały mieć sens (Popa, 2007, 183).

Mikrohistoryczna perspektywa historii mówionej nie tylko pozwala na analizę interakcji między pamięcią jednostki-rozmówcy a dominującym dyskursem pamięci, ale daje także wgląd w doświadczenia środowisk i jednostek, których głos został zmarginalizowany czy wręcz wykluczony z tegoż dominującego dyskursu. Podobnie jak w innych krajach, oraliści przywiązują szczególną wagę do historii grup mniejszościowych i dyskryminowanych. W krajach postkomunistycznych przedmiotem zainteresowania są zarówno mniejszości etniczne i kulturowe, jak i wspólnoty lokalne, których doświadczenie nie mieści się w ramach narodowej tradycji (Karp, Traba, 2004; Korzeniewska-Wolek, 2006; Corduneanu, 2000). Wywiady udzielane przez świadków historii nie są w tym wypadku jedynie materiałem źródłowym, ale również instrumentem pozwalającym na odzyskanie przez grupy wykluczone podmiotowości w procesie wspominania własnego uczestnictwa w historii i upamiętniania odmiennej wersji przeszłych wydarzeń.

Do tego nurtu należą także liczne badania spod znaku historii kobiet. W klasycznej historiografii pełnią one zazwyczaj rolę biernych statystek, a dzięki historii mówionej mają szansę odzyskać głos i swoją przeszłość (Kiczkova, 2006; Daskalova, 2004, Daskalova, 2002, Pető 2004/5). Badaczki chętnie sięgają po źródła mówione, by

szukać w nich odpowiedzi na pytania związane z funkcjonowaniem kobiet w państwach komunistycznych, zarówno na poziomie życia codziennego (Mazurek, 2005; Fidelis 2004; Mazurek, 2008; Kałwa, Szpak, 2008; Pető 2003a), jak i działalności politycznej (Sheridan, 1991; Pető, 2003b; Penn, 2004) czy doświadczeń granicznych, takich jak migracja (Tóth, 2008; Pető 2008; Vultur, 2000).

Kolejnym i ostatnim tu prezentowanym obszarem badań jest, wspomiana już wcześniej, historia życia codziennego. Przeszłość oglądana z perspektywy codziennych doświadczeń wymyka się schematom i klasyfikacjom stosowanym z powodzeniem w badaniach politycznych dziejów komunizmu. Źródła mówione pełnią w tym kontekście rolę kluczową, trudno bowiem wyobrazić sobie bez nich pogłębioną analizę stylów życia, zachowań, norm regulujących życie prywatne (Klich-Kluczevska, 2005), zasad funkcjonowania w sferze publicznej. To właśnie z anegdoty biograficznej, drobnych wzmianek, dygresji wyłania się pełen sprzeczności i ambiwalencji obraz praktyk i strategii, za pomocą których „zwykli ludzie” radzili sobie z systemem realnego socjalizmu (Tóth, 2007; Szpak, 2005; Szpak, 2007, Brzostek, Wawrzyniak, 1998; Komperda, 2007). Badania poświęcone codzienności w perspektywie jednostkowego doświadczenia dostarczają również bardziej zniuansowanej odpowiedzi na pytanie o przyczyny współczesnej nostalgii za komunizmem (Schendler, 2001, 79).

W powyższej analizie nie uwzględniono wielu nurtów i obszarów badawczych historii mówionej, na przykład zasług dla rozwoju dyscypliny ze strony badaczy Holokaustu. Nie sposób jednak omówić wszystkich istotnych i znaczących osiągnięć środkowoeuropejskich oralistów, którzy prowadzą swoje badania w murach i poza murami Akademii, działają w centrach i na peryferiach, angażują się w projekty obywatelskie i dążą do rewizji paradygmatów, multiplikując narracje historyczne. Osiągnięcia tychże badaczy zaczynają być dostrzegane w świecie, o czym świadczyć może wybór Pragi na miejsce obrad Międzynarodowego Stowarzyszenia Historii Mówionej (International Oral History Association). Konferencja będzie doskonałą okazją do wymiany doświadczeń, porównań i pierwszych podsumowań dorobku środkowoeuropejskiej historii mówionej, której historia liczy zaledwie trzy dekady.

Bibliografia:

- Adler, Nanci; 1993, *Victims of Soviet terror. The story of the Memorial movement*, Westport, Con. – London.
- Andrews, Molly; 2005, *Texts in a Changing Context: Reconstructing Lives in East Germany*, w: Robert Miller (red.), *Biographical Research Methods*, t. II, London–Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications, ss. 193–210.
- Andrews, Molly; 1995, *A Monoglot abroad. Working through problems of translation*, w: *Oral History*, nr 2, ss. 47-50.
- Andrews, Molly; 1998, *One hundred miles of lives. The Stasi files as a people’s history of East Germany*, w: *Oral History*, nr 1, ss. 24-31.
- Antohi, Sorin; 2007, *Narrative unbound. A brief introduction to post-communist historical studies*, w: Sorin Antohi, Balázs Trencsényi, Péter Apor (red.), *Narratives unbound. Historical studies in post-communist Eastern Europe*, Budapest – New York: Central European University Press, ss. ix-xxiii.
- Armitage, Susan H., Hart, Patricia, Weathermon, Karen (red.); 2002, *The ‘Frontiers’ reader*, Lincoln & London: University of Nebraska Press.
- Bauer, Babet; 2006, *Kontrolle und Repression. Individuelle Erfahrungen in der DDR (1971–1989). Historische Studie und methodologischer Beitrag zur Oral History*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Bertaux, Daniel, Thompson, Paul; 2005, *Introduction*, w: Daniel Bertaux, Paul Thompson (red.) *Between generations. Family models, myths & memories*, wyd. 2, New Brunswick – London: Transaction Publishers, 2005, ss. 1–12.
- Boobbyer, Philip; 2004, *Truth-telling, conscience and dissent in late Soviet Russia: Evidence from oral histories*, w: *European History Quarterly*, nr 4, ss. 553-585.
- Brzostek, Błażej, Wawrzyniak, Joanna; 1998, „Wiklina”. *Z historii pewnej warszawskiej kawiarni lat małej stabilizacji*, w: Janusz Żarnowski (red.), *Metamorfozy społeczne. Badania nad dziejami społecznymi XIX i XX wieku*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, ss. 233–257.
- Bucur, Maria, 2009; *Heroes and victims. Remembering war in the twentieth century Romania*, Indianapolis: Indiana University Press.
- Confino, Alon, Fritzsche, Peter; 2002, *The work of memory. New directions in the study of German society and culture*, Urbana – Chicago: University of Illinois Press.
- Cooke, Paul; , 2005, *Representing East Germany since unification. From colonization to nostalgia*, Oxford – New York: Berg.

Corduneanu, Victoria-Isabela; 2000, *State socialism and Hungarian minority: official history and historical narratives*, w: Daniela Koleva (red.), Talking history. International oral history conference, Kiten: LIK, ss. 184-199.

Czajkowski, Tomasz; 2008, *Program „Historia mówiona” realizowany w Ośrodku „Brama Grodzka – Teatr NN” w Lublinie*, w: Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Sebastian Wasiuta (red.), Historia mówiona w świetle etnolingwistyki, Lublin: Polihymnia, ss. 31-34.

Dąbek, Krzysztof; 2006, *PZPR – retrospektywny portret własny*, Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Daskalova, Krassimira; 2002, *Die Entwicklung der Frauengeschichte in Bulgarien*, w: L’Homme. Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft, nr 3, ss. 364-374.

Daskalova, Krassimira; 2004, „Voices of their own”: *Between oral history and gender history*, w: Krassimira Daskalova (red.), Voices of their own. Oral history interviews of women, Sofia: Publishers POLIS, ss. 7-16.

Dausien, Bettina, Kałwa, Dobrochna, Musioł, Anna, Schröder, Johannes (red.); 2006, *Tadeusz Sobolewicz: biografia jako argument. Dokumentacja polsko-niemieckiego projektu ze świadkiem historii*, Oświęcim: MDSM.

Dushku, Judy; 2000, *Using oral history to assess the post-communist transition in Romania*, w: Daniela Koleva (red.), Talking history. International oral history conference, Kiten: LIK, ss. 137-151.

Eisler, Jerzy; 2004, *Refleksje nad wykorzystaniem relacji jako źródła w badaniu historii PRL (rozmowy z dysydentami i prominentami)*, w: Polska 1944/45-1989. Studia i materiały, t. 6, Warszawa, ss. 23-48.

Eisler, Jerzy; 2001, *Siedmiu pierwszych sekretarzy KC PZPR – porównanie sylwetek*, w: Tomasz Szarota (red.), Komunizm. Ideologia, system, ludzie, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, ss. 205-216.

Fidelis, Małgorzata; 2004, *Equality through protection. The politics of women’s employment in postwar Poland, 1945-1956*, w: Slavic Review, nr 63, ss. 301-324.

Frydlová, Pavla; 2006, *Ženská vydrží víc než člověk. Dvacáté století v životních příbězích deseti žen*, Praga.

Gábor, László, Szalai, Júlia; 1994, *Az én ötvenhatom a te ötventatod, as ő ötven hatjuk. Tizenévesek a forradalomról [Mój 1956, twój 1956, ich 1956. Nastolatki o rewolucji]*, w: 2000, nr 1, ss. 11-22.

Gluck, Sherna Berger, Patai, Daphne (red.); 1991, *Women’s words. The feminist practice of oral history*, New York & London: Routledge.

Grupińska, Anka, Wawrzyniak, Joanna (red.); 2008, *Pamiętanie Peerelu. Opowieści o wspólnych i indywidualnych sposobach na system: 1956-1989*, Notes edukacyjny: Marzec 1968, Warszawa: Karta.

Hamilton, Paula, Shopes, Linda (red.); 2008, *Oral history and public memory*, Philadelphia: Temple University Press.

Haukanes, Haldis; 2004, *The power of genre. Local history-writing in communist Czechoslovakia*, w: Frances Pine, Deema Kaneff, Haldis Haukanes (red.), Memory, politics and religion. The past meets the present in Europe, Münster: LIT Verlag, ss. 93-108.

Jechová, Květa; 2004, *Lidé Charty 77. Zpráva o biografickém výzkumu*, Praha: COH ÚSD.

Kadlečík, Dušan; 2006, *K výskumu kolektívizácie poľnohospodárstva a fenoménu jednotných rol’níckych družstiev metódou orálnej histórie*, w: Etnologické rozpravy, nr 2, ss.134-141.

Jakubowska, Longina; 1999, *Między ideologią i praktyką reformy rolnej: pamięć ziemiaństwa*, w: Polska 1944/45-1989. Studia i materiały, t. 4, ss. 7-44.

Kałwa, Dobrochna; 2006, *Kozetka historyka: oral history w badaniach życia prywatnego*, w: Dobrochna Kałwa, Adam Walaszek, Anna Żarnowska (red.), Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim. Sympozjum na XVII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich (Kraków 15-18 września 2004). Zbiór studiów, Warszawa: Wydawnictwo DiG, ss. 181-191.

Kałwa, Dobrochna, Szpak, Ewelina; 2008, „Die besten Tagen meines Lebens...” *Der Alltag In den Staatlichen Landwirtschafts-betrieben aus Sicht der oral history*, w: Claudia Kraft (red.), Geschlechterbeziehungen in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg. Soziale Praxis und Konstruktionen von Geschlechterbildern. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 17. bis 20. November 2005, München: R. Oldenbourg Verlag, ss. 277-289.

Kanyo, Tamás; 2004, *Zur Geschichte der Oral History in Ungarn*, in: Bios. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History, nr 1, ss.119-122.

Karp, Hans-Jürgen, Traba, Robert; 2004, *Czy codzienność można pamiętać? Wspomnienia z Warmii i Mazur jako fragment pamięci kulturowej Niemców, Polaków i Ukraińców*, w: Hans-Jürgen Karp, Robert Traba (red.), *Codziennosc zapamiętana. Warmia i Mazury we wspomnieniach, przekł. tekstów niemieckich Joanna Pawłowska*, Olsztyn-Warszawa: Wspólnota Kulturowa Borussia, ISP PAN, ss. 7-26.

Kenney, Padraic; 2005, *Rewolucyjny karnawał. Europa Środkowa 1989*, Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej.

Kersten, Krystyna, 1968, *Relacje jako typ źródła historycznego*, w: Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17-21 września 1968 r. Referaty plenarne. Sekcje VII-XI, Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne, ss. 316-329.

Łepkowski, Tadeusz; 1981, *Historia ustna i „historia ludowa”*, Kwartalnik Historyczny nr 2, ss. 441-443.

Kickova, Zuzana (red); 2006. Z., *Women's memory. The experience of self-shaping in biographical interviews*, Bratislava: IRIS.

Kierzkowski, Michał; 2008, *Oral history – „Historia Badającego i Badanego”*. Uwagi o specyfice relacji ustnych w kontekście badań historycznych, w: Barbara Wagner, Tomasz Wiślicz (red.), *Obserwacja uczestnicząca w badaniach historycznych. Zbiór studiów*, Zabrze: inforteditionis, ss. 35-40.

Klich-Kluczevska, Barbara; 2005, *Przez dziurkę od klucza. Życie prywatne w Krakowie (1945-1989)*, Warszawa: Trio.

Koczanowicz, Leszek, 2008, *Politics of time. Dynamics of identity in post-communist Poland*, New York – Oxford: Berghahn Books.

Komperda, Joanna; 2007, *Próba uchwycenia wzajemnych relacji w życiu codziennym niepospolitych osób z Maisons-Laffitte*, w: Dobrochna Kałwa, Tomasz Pudłocki (red.), *Historia zwyczajnych kobiet i zwyczajnych mężczyzn. Dzieje społeczne w perspektywie gender*, Przemysł: PWSW, TPN, Kraków: Instytut Historii UJ, ss. 153-160.

Kőrösi, Zsuzsanna, Molnár, Adrienne; 2003, *„Carrying a secret in my hart...” Children of the victims of the reprisal after the Hungarian Revolution in 1956. An oral history*, Budapest – New York: Central European University Press.

Korzeniewska-Wolek, Katarzyna; 1996, *Ethno-religious identity in South-Eastern Lithuania. Oral history research*, Budapest: CEU.

Kotowski, Robert, Piórkowski, Tomasz et. al.; 2007, *Sandomierskie dziewczęta-nastolatki w dwudziestoleciu międzywojennym i dziś. Życie codzienne-kultura, obyczaje, nauka i czas wolny*, Sandomierz: Koncept.

Kowal, Paweł; 2001, *Dlaczego doszło do Okrągłego Stołu? Przyczyny zmian politycznych w Polsce w latach 1989-1990 w opiniach polityków, aktywnych uczestników wydarzeń tego okresu*, w: Tomasz Szarota (red.), *Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, ss. 156-173.

Kravchuk, Leonid et al.; 1996, *An oral history of Ukrainian independence*, w: *Ukrainina Weekly*, na stronie: <http://www.ukrweekly.com/old/archive/1996/33961.shtml> [dostęp 2009.03.27].

Kubiszyn, Marta; 2003, *Historia mówiona w edukacji regionalnej i wielokulturowej*, w: *Zeszyty Szkolne*, nr 4, ss. 38-42.

Kurczewska, Joanna; 2007, *The role of family memory in times of system transformation*, w: *International Journal of Sociology*, nr 4, ss. 67-79.

Kurkowska-Budzan, Marta; 2009, *Antykomunistyczne podziemie zbrojne na Białostoczyźnie. Analiza współczesnych symbolizacji przeszłości*, Kraków: Historia Jagellonica.

Lass, Andrew; 1994, *From memory to history. The events of November 17 Dis/membered*, w: Rubie S. Watson (red.), *Memory, history, and opposition*, Santa Fe: School of American Research Press, ss. 87-104.

Leviatin, David; 1993, *Listening to the New World. Voices from the Velvet Revolution*, w: *Oral History Review*, nr 1, ss. 9-22.

Lewandowska, Izabela; 2004, *Wywiad jako technika zdobywania informacji źródłowych w badaniu historii najnowszej*, w: *Echa Przeszłości*, t. V, ss. 279-299;

Lewandowska, Izabela; 2006, *Źródła oralne w warsztacie badawczym historyka dziejów najnowszych i edukacji historycznej*, w: Stanisław Roszak, Małgorzata Strzelecka, Agnieszka Wieczorek (red.), *Źródła w edukacji historycznej*. Seria: Toruńskie Spotkania Dydaktyczne, t. 3, Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich. Oddział, ss. 155-161.

- Leydesdorff, Selma, Passerini, Luisa, Thompson, Paul (red.); 1996, *International yearbook of oral history and life stories*, vol. IV: Gender and memory, Oxford – New York: Oxford University Press.
- Lipowska-Teutsch, Anna, Ryłko, Ewa (red.); 2008, *Pamięć wędrówki. Wędrówka pamięci*, Kraków: Towarzystwo Interwencji Kryzysowej.
- Long, Michael; 2005, *Making history. Czech voices of dissent and the Revolution of 1989*, Oxford, UK: Rowman & Littlefield Publishers.
- Loskutova, Marina (red.); 2006, *Pamjat' o blokade: Svidetelstva ochevidtsev i istoricheskoe soznanie obshchestva*, Moskwa: Novoe izdatel'stvo.
- Mazurek, Małgorzata; 2008, *Schlanggestehen in der Volksrepublik Polen. Geschlecht und Konsumentenidentität zwischen privater und öffentlicher Sphäre*, w: Claudia Kraft (red.), *Geschlechterbeziehungen in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg. Soziale Praxis und Konstruktionen von Geschlechterbildern. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 17. bis 20. November 2005*, München: R. Oldenbourg Verlag, ss. 251-276.
- Mazurek, Małgorzata; 2005, *Socjalistyczny zakład pracy. Porównanie fabrycznej codzienności PRL i NRD u progu lat sześćdziesiątych*, Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Melnikova, Ekaterina; 2006, *Within and beyond. Oral history in Russia*, w: Elore, nr 1, na: http://cc.joensuu.fi/~loristi/1_06/mel1_06.pdf [2009.03.27].
- Mostovoi, Aleksei; 1996, *Ustnaia istorija Ukrainy: Pravda i nichego pravdy*, w: Zerkalo nedeli. Mezhdunarodny obschestvenno-politicheski ehzenedelnik, nr 34, na stronie: <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/99/7749> [2009.03.29].
- Neufeld, David; 2008, *Parks Canada, the commemoration of Canada, and Northern Aboriginal oral history*, w: Paula Hamilton, Linda Shopes (red.), *Oral history and public memories*, Philadelphia: Temple University Press, 2008, ss. 7-29.
- Niethammer, Lutz; 1992, *Where were you on 17 June? A Niche in memory*, w: Luisa Passerini (red.), *International Yearbook of Oral History and Life Stories, t. 1: Memory and totalitarianism*, Oxford–New York: Oxford University Press, ss. 45–69.
- Niethammer, Lutz, Plato, Alexander von, Wierling Dorothee; 1991, *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*. 30 biographische Eröffnungen, Berlin.
- Nováková, Katrína; 2006, *Kolektívizácia a jej dopad na vinohradníkov v orešianskom mikroriáne*, w: *Etnologické rozpravy*, nr 2, ss. 62-80.
- Obertreis, Julia, Stephan, Anke (red.), 2009, *Erinnerungen nach der Wende. Oral History und (post)sozialistische Gesellschaften/ Remembering after the fall of communism. Oral history and (post-)socialist societies*, Essen: Klartext Verlag.
- Otáhal, Milan, Sládek, Zdeněk, 1990, *Deset pražských dnů 17.-22. listopadu 1989*, Praha: Academia.
- Otáhal, Milan, Vaněk, Miroslav; 1998, *Studenten im Prager Herbst 1989: Bericht über ein 'Oral History'-Projekt*, w: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, nr 46, ss. 733-736.
- Otáhal, Milan, Vaněk, Miroslav; 1999, *Sto studentských revolucí. Studenti v období pádu komunismu w Československu. Životopisná vyprávění*, Praha: Nakladatelství Lidové Noviny.
- Penn, Shana; 2003, *Podziemie kobiet*, przekł. H. Jankowska, Warszawa: Rosner & Wspólnicy.
- Perks, Robert; 1993, *Ukraine's forbidden history. Memory and nationalism*, w: *Oral History*, nr 1, ss. 43-53.
- Personal Narrative Group (red.); 1989, *Interpreting Women's Lives. Feminist Theory and Personal Narratives*, Bloomington: Indiana University Press.
- Pető, Andrea (red.); 2003a, *To look at life through women's eyes. Women's oral histories from the former Soviet Union*, New York: Opens Society Institute.
- Pető, Andrea (red.); 2004-5, *Zhenskaia usnataia istoria*, Tsentr izdatelskogo razvítia.
- Pető, Andrea; 2003b, *Hungarian Women in Politics 1945-1951*, Columbia University Press, East European Monographs Series.
- Pető, Andrea; 2008, *Memory and desire. Narratives of pre-1989 migrants from Hungary and Bulgaria*, w: Claudia Kraft (red.), *Geschlechterbeziehungen in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg. Soziale Praxis und*

Konstruktionen von Geschlechterbildern. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 17. bis 20. November 2005, München: R. Oldenbourg Verlag, ss. 291-308.

Plato, Alexander von, Meinicke, Wolfgang; 1991, *Alte Heimat – neue Zeit. Umgesiedelte, Vertriebene und Flüchtlinge in der SBZ und DDR*, Berlin.

Plato, Alexander von; 1993, „*An Unfamiliar Germany*”. *Some Remarks on the Past and Present Relationship Between East and West Germans*, w: Oral History, nr 1, ss. 35-42.

Popa, Maria Raluca; 2007, *Understanding the urban past: the transformation of Bucharest in the late Socialist period*, w: Richard Rodger, Joanna Herbert (red.), *Testimonies of the city. Identity, community and change in a contemporary urban world*, Hunts UK – Burlington USA: Ashgate Publishing Company, ss. 159–186.

Rév, István; 2005, *Retroactive Justice. Prehistory of post-communism*, Stanford: Stanford University Press.

Richardson, Tanya; 2004, *Disciplining the past in post-soviet Ukraine. Memory and history in school and families*, w: Frances Pine, Deema Kanef, Haldis Haukanes (red.), *Memory, politics and religion. The past meets the present in Europe*, Münster: LIT Verlag, ss. 109-132.

Schendler, Revan; 2001, „*They made the freedom for themselves*”. *Popular interpretations of post-communist discourse in the Czech Republic*, w: Oral History, nr 2, ss. 73-82.

Shapiro, Susan G., Shapiro, Ronald; 2004, *The curtain rises. Oral histories of the fall of communism in Eastern Europe*, wstęp Elizabeth Lorant, Jefferson N.Car – London: McFarland & Company Inc., Publishers.

Sheridan, Dorothy; 1991, *Women and Life History Work in East Central Europe*, w: “Oral History”, nr 2, ss. 63-67.

Siegelbaum, Lewis H., Walkowitz, Daniel J.; 1995, *Introduction*, w: Lewis H. Siegelbaum, Daniel J. Walkowitz (red.), *Workers of the Donbass speak: survival and identity in the new Ukraine, 1989-1992*, Albany: State University of New York Press, ss. 1-8.

Siegelbaum, Lewis H.; 2001, *Historicizing everyday life under Communism: the USSR and the GDR. Potsdam*, 8-10 June 200. Conference report, w: Social History nr 1, ss. 72-79.

Skultans, Vieda; 1998, *Remembering time and place. A case study in Latvian Narrative*, w: Oral History, nr 1: Talking and Writing, ss. 55-63.

Stan, Lavinia; 2006, *The vanishing truth? Politics and memory in post-communist Europe*, w: East European Quarterly, nr 4, ss. 383–408.

Szpak, Ewelina; 2005, *Między osiedlem a zagrodą. Życie codzienne mieszkańców PGR-ów*, Warszawa: Trio.

Szpak, Ewelina; 2007, *Robotnice czy chłopki, czyli o życiu codziennym pegeerowskich kobiet*, w: Dobrochna Kałwa, Tomasz Pudłocki (red.), *Historia zwyczajnych kobiet i zwyczajnych mężczyzn. Dzieje społeczne w perspektywie gender*, Przemysł: PWSW, TPN, Kraków: Instytut Historii UJ, 2007, ss. 73-82.

Ten Dyke, Elizabeth A.; 2002, *Memory and existence. Implication of the „Wende”*, w: Alon Confino, Peter Fritzsche (red.), *The work of memory. New directions in the study of German society and culture*, Urbana – Chicago: University of Illinois Press, ss. 154-169.

Theiss, Wiesław; 1998, *Oral history in Poland*, w: Words and Silences. Bulletin of the International Oral History Association, nr 3, ss. 38-40.

Ther, Philipp, Królik, Tomasz, Henke, Lutz (red.); 2006, *Polski Wrocław jako metropolia europejska. Pamięć i polityka historyczna z punktu widzenia oral history*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.

Thomson, Alistair; 1998, *Fifty years on. An international perspective on oral history*, w: The Journal of American History, nr 2, ss. 581-595.

Thompson, Paul; 1994, *Believe it or not: rethinking the historical interpretation of memory*, w: Jaclyn Jeffrey, Glenace Edwall (red.), *Memory and history. Essays on recalling and interpreting experience*, Boston: University Press of America, s. 1-16.

Tóth, Eszter Zsófia; 2008, „*Was passiert; wenn ich ein wenig Wurzeln schlage?*”. *Die erlebte Geschichte der Migration in den Lebenswegerzählungen von Arbeiterinnen*, w: Claudia Kraft (red.), *Geschlechterbeziehungen in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg. Soziale Praxis und Konstruktionen von Geschlechterbildern. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 17. bis 20. November 2005*, München: R. Oldenbourg Verlag, ss.137-164.

Tóth, Eszter Zsófia; 2007, *The cultural identity of semi-skilled women workers in socialist Hungary*, w: Richard Rodger, Joanna Herbert (red.), *Testimonies of the City. Identity, community and change in a contemporary urban world*, Hunts UK – Burlington USA: Ashgate Publishing Company, 2007, s. 45–72.

Vaněk, Miroslav (red.); 2006, *Mocní? Bermocní? Politické elity a disent v období tzv. normalizace*. Interpretační studie, Praha: Prostor.

Vaněk, Miroslav, Mücke, Pavel, Pelikánová, Hana; 2007, *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

Vaněk, Miroslav, Urbášek, Pavel (red.); 2005, *Vítězové? Poráženi? Politické elity a disent v období tzv. normalizace. Životomismá interview*, Praha: Prostor.

Vultur, Smaranda; 2000, „*Staging identity in oral history*, w: Daniela Koleva (red.), *Talking history. International oral history conference*, Kiten: LIK, ss. 54-62.